

Jasenka Ferber Bogdan* i Jasmina Mužinić**

ZNAČAJ ČASOSLOVA FARNESE U EUROPSKIM PRIKAZIMA RAJSKE PTICE 16. STOLJEĆA

Sažetak

Časoslov Farnese molitvena je knjiga koju je čuveni hrvatski minijaturist Julije Klović oslikao u Rimu u razdoblju od 1537(39). do 1546. godine, po narudžbi svog mecene, kardinala Alessandra Farnesea, a danas se čuva u Pierpont Morgan Library u New Yorku. Iako je umjetnička vrijednost ovog renesansnog remek-djela minijature prepoznata već u vrijeme nastanka, tek njegovim pretiskom u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu 2001. godine postaje dostupniji široj kulturnoj i znanstvenoj javnosti.

Časoslov Farnese do danas je višestruko istražen s aspekata stilskog i ikonografskog izraza. Detaljno su opisane sve minijature, a među njima se tek spominje rajska ptica sa stranice 6v. Ipak, većina ovih istraživanja ostala je u okvirima svojih struka pa je tek multidisciplinarnim pristupom, koji je obuhvatio likovne, povijesno-kulturne i ornitološke aspekte, ovu ilustraciju bilo moguće reinterpretirati, uz točno određivanje ornitološke vrste - Velike rajске ptice *Paradisaea apoda*. Rezultati ovih istraživanja pridonijeli su novim saznanjima o povijesti prvih svlakova rajskih ptica u Europi, o povezanosti motiva rajске ptice s motivom feniksa te o međusobnim odnosima povijesnih ličnosti Klovićeva kruga umjetnika, vladara i crkvenih moćnika. Stoga su ova saznanja u obliku slike, teksta i intervjua s autoricama već 19.5.2009. prikazana na internetskoj stranici BBC-a “Earth News” autora Mata Waltera, a motiv Klovićeve rajске ptice našao je mjesto i u više svjetskih publikacija znamenitih istraživača rajskih ptica, kao što su knjige autora Clifforda i Dawn Frith iz 2010. te dvije knjige iz 2012. godine - Tima Lamana i Edwina Scholesa te sir Davida Attenborougha i Errola Fullera. Također, rezultati ovih istraživanja prikazani su i u katalogu izložbe “Julije Klović, najveći minijaturist renesanse”, održane u Zagrebu krajem 2012. godine.

Ključne riječi: Časoslov Farnese, Julije Klović, rajska ptica, feniks, multidisciplinarna istraživanja

Uvod

Časoslov Farnese, “najčuveniji rukopis talijanske visoke renesanse” (Alexander 1994: 246), molitvena je knjiga koja se danas čuva u Pierpont Morgan Library u New Yorku, SAD (M. 69). Rukopisom ga je ispisao rimski pisar Francesco Monterchi (1503.-1547.), a iluminacijama ukrasio najpoznatiji hrvatski minija-

* Jasenka Ferber Bogdan, Arhiv za likovne umjetnosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gundulićeva 24, Zagreb; adresa e-pošte: jfb@hazu.hr

** Jasmina Mužinić, Zavod za ornitologiju, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gundulićeva 24, Zagreb; adresa e-pošte: jasmina@hazu.hr

SLIKA 1.
*Časoslov Farnese, naslovnica
pretiska, HAZU, 2001.*

turist Julije Klović (1498.-1578.), po naredžbi svoga mecene, rimskog kardinala Alessandra Farnesea (1520-1589). Djelo je nastajalo u razdoblju od 1537(39). do 1546.

Do danas je Časoslov Farnese višestruko istražen s aspekata stilskog i ikonografskog izraza (Smith 1977; Prijatelj Pavičić 1997; Prijatelj Pavičić 1999; Voelkle 2001). Dok su detaljno opisane sve minijature, iluminacija rajске ptice s obruba stranice 6v tek je spomenuta. Većina tih minijatura istražena je u okvirima specifičnih struka, ali je iluminacija rajске ptice tek multidisciplinarnim pristupom, koji je obuhvatio likovne, povijesno-kulturne i ornitološke aspekte, reinterpretirana te su postavljene hipoteze o njezinome značenju. Tako se za Mužinić i sur. (2009.), te Ferber Bogdan i Mužinić (2009.), u centru istraživačke pažnje našla velika rajска ptica, *Paradisaea apoda*, koju je Klović iluminirao na prvim stranicama Časoslova Farnese. Istraživanja spomenute iluminacije pridonijela su novim spoznajama o povije-

sti prvih svlakova rajских ptica u Europi koje je donijela Magellanova posada, o tome što je Klovića motiviralo da u Časoslovu Farnese nacрта rajску pticu, te o međusobnim odnosima povijesnih ličnosti Klovićeva kruga umjetnika, vladara, crkvenih moćnika i njihovih obitelji. Stoga su, ubrzo nakon objavljivanja prvih rezultata spomenutih istraživanja 2009. godine, prikaz Klovićeve rajске ptice te nove povijesne činjenice vezane uz nju našle mjesto na internetskim stranicama BBC-a, u publikacijama znamenitih svjetskih istraživača rajских ptica te u katalogu zagrebačke izložbe "Julije Klović - najveći minijaturist renesanse".

Časoslov Farnese

Gutenbergov izum tiskarskog stroja 1450. godine rezultirao je tijekom 16. stoljeća pojavom masovnije produkcije knjiga širom Europe (Alexander 1994: 239). U tom su razdoblju manuskripti postali neekonomični luksuz, a njihovu su

izradu naručivali još samo najbogatiji mecene, odnosno pape i kardinali. U 16. stoljeću u Rimu za takve je mecene, uz Klovića, radila tek nekolicina minijaturista, kao npr. papinski minijaturisti Vincenzo Raimondi i Apollonio de' Bonfratelli (Alexander 1994: 239).

Časoslov Farnese (Slika 1.), nastao u vremenu izumiranja rukopisnih knjiga, jedno je od posljednjih, ali i najvrjednijih djela svoje vrste. Ova rukopisna knjiga veličine 173 x 109 mm strukturno pripada skraćenoj formi brevijara, koji se kao sustav molitava javlja već u 4. stoljeću, a u današnjem se obliku pojavljuje u Rimu u 13. stoljeću (Badurina 1985: 175-176). Rimski pisar Francesco Monterchi rukom je ispisao tekst na latinskom, a iluminacijama ga je ukrao Julije Klović po narudžbi svoga mecene, rimskog kardinala Alessandra Farnesea.

Knjiga ima 28 sučeljenih stranica s minijaturama koje prikazuju prizore iz Staroga i Novoga zavjeta te dvije sučeljene stranice s prikazima suvremenih događaja. Većina ostalih iluminacija smještena je u dekorativnim bordurama kao pratnja tekstu.

Iako Klovićev suvremenik, talijanski slikar, arhitekt i životopisac, Giorgio Vasari (1511.-1574.), u životopisu Julija Klovića spominje razdoblje od devet godina rada na Časoslovu Farnese (Vasari 1996: 854), dosad nije utvrđeno točno vrijeme početka njegove izrade. Nepoznata je godina Klovićeva prelaska u službu kardinala Farnesea, a vrlo je vjerojatno da je on na Časoslovu Farnese počeo raditi još dok je bio pod mecenatstvom kardinala Marina Grimanija. U tom je smislu većina istraživača Klovićeva rada, kao što su Kukuljević Sakcinski (1878.), Voelkle (2001.) i Macan Lukavečki (2010.), sklona konstataciji da je godina 1537. godina početka rada na Časoslovu Farnese. Drugi pak, kao npr. Prijatelj Pavičić (1999.), početak izrade smještaju u 1539. godinu. Sa sigurnošću se jedino može potvrditi Klovićeva prisutnost na Farneseovom dvoru od 1541. godine, kada je naveden u popisu članova palače Cancelleria (Perez de Tudela 2000). Nasuprot nepoznatoj godini početka rada na Časoslovu Farnese, 1546. godina stoji kao godina završetka u kolofonu sâmog djela (stranica 121v).

Nedavno je Macan Lukavečki (2012: 76) iznijela novu pretpostavku o prvobitnoj namjeni Časoslova Farnese. Autorica, naime, iznosi mišljenje da je ovaj molitvenik bio naručen kao zaručnički poklon kardinala Farnesea svojoj izabranici, Faustini Mancini, koja se u međuvremenu udala za bankara Paola Attavanti-ja i umrla u porodu 1543. godine, te je zbog toga u Časoslovu Farnese na stranici 5 prostor za grb ostao neispunjen.

Svjestan nepristupačnosti Časoslova široj javnosti, čini se da je, prema pretpostavci koju iznosi Smith (1977:11), Klović imao na umu i njegovo tiskanje popraćeno grafikama kako bi se time daleko većem broju čitatelja omogućilo uživanje u njegovim dragocjenim iluminacijama. Smith (1977: 11) ovu pretpostavku zasniva na činjenici da je Klović oporukom ostavio crteže svojem učeniku

SLIKA 2. Klovićeva iluminacija Velike rajске ptice *Paradisaea apoda*, stranica 6v *Časoslova Farnese*

Claudiju Massarelliju de Caravaggiu “koje je sam vjerno precrtao iz časoslova presvijetloga g. Kardinala Farnesea” (Pelc 1998: 114), a koji bi bili osnova za grafičke predloške u budućem tiskanom izdanju.

Umjetnička vrijednost ovog renesansnog remek-djela prepoznata je već u vrijeme njegova nastanka. Giorgio Vasari kratko spominje Časoslov Farnese već u prvom izdanju

svojih Životopisa objavljenom 1550. godine (Pelc 1998: 19), a u drugom ga izdanju iz 1568. iscrpno opisuje u Klovićevoj biografiji, završavajući riječima: “... don Julije (je) u toj umjetnosti nadmašio i stare i moderne majstore, te je u naše doba postao novim Michelangelom sitnoslikarstva” (Vasari 1996: 854). Razumljiva je Vasarijeva potreba da u svojoj tiskanoj knjizi detaljno opiše Časoslov Farnese, budući da ga se moglo vidjeti jedino u rimskoj palači Cancelleria, kod samog Klovića, koji ga je držao uza se gotovo do svoje smrti.

Poznat uglavnom samo po opisima mnogobrojnih autora koji su se bavili Klovićem, Časoslov Farnese ostao je potpuno skriven širokoj javnosti, čak i 1976. godine, kada se prvi put na jednom mjestu, u knjizi *Das Farnese Stundenbuch*, reproduciraju sve Klovićeve iluminacije, s komentarima W. Smitha (Smith 1976), odnosno 1977. godine kada isto izdanje izlazi na engleskom jeziku pod nazivom *The Farnese Hours* (Smith 1977). Tek s pojavom prvog potpunog faksimila pod naslovom “Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića” (Begović 2001) koji se je pojavio 2001. godine u izdanju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (s dodatkom poglavlja s komentarima W. M. Voelklea i I. Goluba), ovo djelo postaje dostupnije, ne samo svjetskoj, nego i hrvatskoj kulturnoj i znanstvenoj javnosti.

Iluminacija velike rajске ptice u Časoslovu Farnese

Na stranici 6v Časoslova Farnese pažnju privlači kolorirani prikaz ptice, koja se odmah može prepoznati kao pripadnica rajskih vrsta. Crtež (Slika 2.) je tako vjeran da se može odrediti vrsta, a to je velika rajska ptica, *Paradisaea apoda*. Ptiца je prikazana kako lebdi iznad udaljenog krajolika. Nacrtna je odozgo, s leđa, tako da joj se ne vide prsa, trbuh i noge, te se nalazi u položaju u kojem se doima beživotno (Mužinić 2009). Taj se crtež razlikuje od ptica prikazanih u pokretu na

obrubima drugih stranica ove knjige (Mužinić 2012.). Već je Smith (1977.) u komentarima stranica 6v i 7 zaključio kako je ilustracija rajске ptice prikazana iz velike blizine, vrlo detaljno, kao da je inspirirana dekoracijama manuskripata nizozemskih umjetnika. Međutim, iako ga je naturalizam podsjetio na umjetnost sjeverne renesanse, činjenica je da su kroz čitavo 16. stoljeće prve ilustracije azijskih životinja, npr. slona, nosoroga ili tigra prikazivane naturalistički. Od tuda i konstatacija koju iznosi Lach (1970: 183): "Slon je imao svog Rafaela, tigar svog Giulia Romana, a nosorog svog Dürera". Sve ove ilustracije nastale su neposrednim

SLIKA 3. Velika rajска ptica *Paradisaea apoda* u prirodi

izvor: <http://www.treknature.com/gallery/photo70452.htm>.
Pristupljeno: 26.2.2014.

promatranjem primjeraka životinja dopremljenih iz Azije. Stoga su se, pažljivije promatrajući ilustraciju rajске ptice na stranicama Časoslova Farnese, nametnula sljedeća pitanja: kako je Klović došao na ideju da u molitveniku nacrtaj rajску pticu koja dotada nije bila poznata u Europi, te od koga je Klović nabavio model, odnosno predložak za ovaj crtež? Na ta pitanja odgovore su dali Mužinić i suradnici (2009.).

Prema sadašnjim saznanjima, na svijetu živi ukupno 39 vrsta rajskih ptica (Laman i Scholes 2012) rasprostranjenih na Papua Novoj Gvineji, okolnim otočijima i u Australiji. One pripadaju među najdekorativnije vrste u ptičjem svijetu. Bitna karakteristika rajskih ptica njihov je spolni dimorfizam prema kojemu se mužjaci po raskošnom izgledu i boji perja u vrijeme udvaranja razlikuju od neuglednijih

ženki. Ove ptice žive u udaljenim i nepristupačnim područjima guste vegetacije kišnih šuma (Frith 2010: 18). Vrsta koju je Klović naslikao u Časoslovu Farnese, velika rajска ptica, *Paradisaea apoda* (Linnaeus 1758) (Slika 3.), rasprostranjena je u zapadnoj polovici južnoga dijela Nove Gvineje, te na otočju Aru (Coates 1990; Laman i Scholes 2012: 219). Mužjak je velik oko 43 cm, ne uključujući repne produžetke. Njegovo je lice smaragdne zelene boje koja se presijava, a tјeme i vrat su mu žarko žuti. Ostatak tijela je kestenjasto smeđ. Bočno perje koje koristi pri udvaranju je žuto, a prema kraju sve više bijelo i smeđe išarano.

Prikaz rajске ptice u Časoslovu Farnese podsjeća na svlak ptice, odnosno na dermoplastični preparat kakvi su se u prošlosti izrađivali uglavnom za muzejske ornitološke zbirke. Znači li to da je Klović u rukama imao svlak ove ptice i po njemu izradio svoju iluminaciju? Povijest rajских ptica na tlu Europe, koja započinje početkom 16. stoljeća, dala je odgovore.

Rajска ptica od Magellana do Klovića: analiza povijesnih čimbenika

Smatra se kako su rajске ptice prvi puta dovezene u Europu 1522. godine s Molučkih otoka ili Otoka začina (arhipelag Maluccu, isto: Maluku, bivši Moluccas), koji se nalaze zapadno od otoka Nove Gvineje u istočnoj Indoneziji. Odatle su u obliku svlaka dopremljene brodom moreplovca i istraživača, Portugalca Ferdinanda Magellana (1480.-1521.), čija se preostala posada s putovanja po Indoneziji 6. rujna 1522. vratila u Španjolsku. Svlakove rajских ptica lokalni je vladar (sultan) s molučkog otoka Bacan (prije: Bachian, Bachan) po Magellanovoj posadi poslao kao poklon caru Svetog rimskog carstva, Karlu V. (francuski: Charles V) (1500.-1558.), koji je kao španjolski kralj nosio ime Karlo I. Ovi prvi svlakovi na tlu Europe u literaturi se nazivaju “Magellanovi svlakovi”.

U literaturi se često nailazi na podatak o dva, odnosno pet svlakova koji su dopremljeni u Europu s Magellanovom posadom. Broj od dva ili pet svlakova bilo bi važno ustanoviti jer bi se po tome mogla preciznije ustanoviti vrsta dopremljenih svlakova, odnosno pratiti put svlaka kroz vlasništva različitih osoba, od kojih je jedan naposljetku završio kao model Kloviću (i Giuliju Romanu).

Radi se o dopremanju pet svlakova od kojih su dva bila namijenjena tadašnjem španjolskom kralju, a tri su pribavljena i donesena neovisno o ovom poklonu. Iz zapisa Talijana Antonia Pigafette (Pigafetta 1956), koji je na putovanju bio zadužen za prikupljanje podataka iz prirodoslovlja, vidljivo je da je sâm Pigafetta dva svlaka primio od kralja otoka Bacan: “Kralj Bachiana nam je dao dvije prekrasne mrtve ptice one nikad ne lete osim kad puše vjetar”. Ta dva svlaka bila su namijenjena caru Karlu V. S obzirom da su u vrijeme boravka Magellanove posade u jugoistočnoj Indoneziji rajске ptice već bile predmet trgovine i razmjene između arapskih trgovaca te domorodaca s područja Nove Gvineje i okolnih

otoka, može se pretpostaviti da su se na nekim otocima zatekli svlakovi vrsta koje nisu porijeklom s tih otoka. Na Molučkim otocima (Bacan, Halmahera, Maratai, Oli, Kasiruta, Ternate i Tidore) obitavaju samo dvije vrste rajskih ptica: Wallaceova rajска ptica, *Semioptera wallacii*, i rajска vrana, *Lycocorax pyrrhopterus*, ali je sultan Bacana očito bio u posjedu svlakova predstavnika roda *Paradisaea* koje je dao za poklon. Domaćem je stanovništu Papua Nove Gvineje najdragocjenija bila velika rajска ptica, *P. Apoda*, zbog svojeg posebnog bočnog perja koje su koristili za ukrašavanje, dok su cijele svlakove koristili u magične svrhe, odnosno kao talisman koji osigurava pobjedu u plemenskim ratovima. Tako je u trgovini i razmjeni najzastupljeniji bio rod *Paradisaea*.

Dakle, za dva primjerka svlaka navodi se da su dobivena od sultana otoka Bacan, a gdje su i od koga pribavljena ostala tri svlaka, Magellanova posada izgleda nije evidentirala. U Europi se smatralo da je svih pet svlakova pripadalo vrsti male rajске ptice, *Paradisea minor* (Stresseman 1954), ali se, uvidom u prve crteže rajskih ptica, ovaj stav promijenio. S obzirom da su Julije Klović i Giulio Romano, a vjerojatno i Hans Baldung Grien, među prvima u Europi, neposredno nakon dolaska Magellanove posade sa svlakovima, oslikali veliku rajску pticu, zasad je moguće ustvrditi da su skupinu od pet Magellanovih svlakova činile velika rajска ptica, *P. apoda*, a vjerojatno i mala rajска ptica, *P. minor*.

Put kretanja svih pet Magellanovih svlakova kroz vlasništva raznih osoba, kao jedno od naših istraživanja, nije u cijelosti poznat, a to se posebno odnosi na sudbinu jednog svlaka. Naime, od dva svlaka namijenjena Karlu V., čini se da je on jedan od njih zadržao, dok je za drugi dokazano da ga je poklonio nizozemskoj regentici Margareti Austrijskoj (1480.-1530.), vojvotkinji od Savoje. Mason (2007) navodi da je svlak dobila 1523. godine od svog moćnog nećaka, cara Karla V. Kao pripadnica prve generacije sa spoznajama o Novom svijetu, Margareta Austrijska prikupila je na svom dvoru u Mechelenu bogatu zbirku artefakata iz novootkrivenih zemalja, jednu od prvih takvih zbirki u svijetu. U inventaru ove zbirke, izrađenom između srpnja 1523. i travnja 1524. godine, među rijetkim i dragocjenim primjercima naveden je i svlak rajске ptice (MacDonald 2002: 658). Rajска je ptica, po svemu sudeći, zauzela posebno mjesto u zbirci, budući da se, prema spomenutom inventaru, nalazila u Margaretinoj privatnoj odaji, umotana u svilu, u drvenoj kutiji (MacDonald 2002: 658). Nakon njezine smrti, 1530., ova je zbirka (nazvana „Asiatica“ prema azijskim artefaktima) podijeljena između Karla V., u čijem je posjedu bila zbirka „Americana“ (iz novih američkih područja), i njegovog brata Ferdinanda I., kralja Češke, Mađarske i Austrije. Tako se otvorilo pitanje je li se ovaj Magellanov svlak ponovno našao u vlasništvu Karla V. ili je završio kod Ferdinanda I. Uz to postoji mogućnost da je ovaj svlak Karlo V. poklonio svojoj nezakonitoj kćeri Margareti od Parme (1522.-1586.), kasnije prozvanoj Madama. Nju je na svom dvoru u Mechelenu odgajala njezina prateta

Margareta Austrijska, te je ona također nosila titulu Margareta Austrijska. Nakon udaje za člana moćne firentinske obitelji Medici, Alessandra de Medicija, Margareta od Parme već je u dobi od petnaest godina ostala udovica, te je u listopadu 1538. godine stigla u Rim kako bi se vjenčala za Ottavija Farnesea, brata Klovićeva mecene Alessandra Farnesea. To je ujedno i vrijeme u kojemu Klović u Rimu započinje rad na Časoslovu Farnese i iluminaciji rajske ptice. U takvim okolnostima moguće je da je Margareta od Parme svlak pri dolasku na vjenčanje donijela u Rim i stavila na raspolaganje umjetnicima, koji su, potaknuti prekrasnom, nevidenom pticom i njezinom simbolikom, dobili nadahnuće za svoje radove. Prema do sada poznatoj korespondenciji, Margareta od Parme je od Klovića naručivala različite radove, a sačuvana su i dva Klovićeva pisma upućena njoj, u kojima iscrpno opisuje svoja djela izrađena prema njezinoj narudžbi (Pelc 1998: 89-90, 108). U tom smislu, Margareta od Parme je svlak, ukoliko ga je posjedovala, mogla dati izravno Kloviću za njegovu ilustraciju.

Nadalje, postoji mogućnost da je jedan od tri preostala Magellanova svlaka onaj kojeg je, prema zapisu Pigafette (Mason 2007), kapetan Magellanove ekspedicije u povratku, Juan Sebastiján Elcano (1476.-1526.), dao ili prodao (Frith 2010: 100) Maximilianusu Transylvanusu (c.1490.-1538.). Transylvanus je, kao tajnik Karla V., intervjuirao malobrojnu preživjelu Magellanovu posadu, te je već u listopadu 1522. godine poslao kardinalu Mätthausu Langu von Wellenburg, jednom od glavnih ministara Svetog Rimskog carstva, izvješće nazvano „De Moluccis Insulis“ zajedno sa svlakom rajske ptice. Iz ovog se pisma vidi da je M. Transylvanus, opisujući svlak rajske ptice, upotrijebio naziv *Manucodiata*, latinsku riječ za malajski izraz “manuk dewata” sa značenjem “Božja ptica”, i tako uveo izraz koji se za rajske ptice u Europi zadržao do 19. stoljeća.

Preostala dva primjerka svlaka mogla su biti kod kapetana J. S. Elcana, odnosno Antonija Pigafette. Naime, može se pretpostaviti da je jedan svlak Antonio Pigafetta ponio u Rim na dvor pape Klementa VII. (Giulija de Medicija) (1478.-1534.), u prosincu 1523. Tu je stigao na direktni poziv pape kako bi detaljno izvijestio o događajima s Magellanovog putovanja (Lach 1994: 174). Ako je moguće da je taj primjerak ostao u Rimu kod spomenutog pape, on bi također mogao biti kandidat za Klovićev model.

U tom smislu, postoje dva svlaka kao potencijalni kandidati za Klovićev (i Romanov) model: svlak u vlasništvu pape Klementa VII. i onaj u vlasništvu Margarete od Parme.

Zasada se ne može proniknuti sudbina i put prema eventualnom vlasniku posljednjeg preostalog Magellanovog svlaka.

Saznanja o rajskim pticama postojala su i prije dolaska Magellanovih svlakova u Europu. Tako je portugalski službenik Tomé Pires koji je od 1512. do 1515. godine živio u Melaki (prije: Malacca, dio Malajskog poluotoka nasuprot

Sumatri, Indonezija) i putovao po otocima istočne Indonezije, godine 1513. sastavio službeni izvještaj u kojem spominje *passaros de Deus*, božje, odnosno rajске, ptice koje mrtve dolaze na Malaccu s otoka Aru i koje Turci i Perzijanci koriste za pravljenje *panaches* (ukras od perja) (Simpson 2002). Piresovo spominjanje otoka Aru je zanimljivo jer je taj otok, uz Novu Gvineju, jedini na kojem živi velika rajска ptica, *P. apoda*. Budući da su ovaj izvještaj Portugalci držali tajnim, Europljani za njega nisu znali, a samim time su im i rajске ptice ostale nepoznanica. Bilo je više sličnih zapisa u kojima se spominju rajске ptice koje dolaze s neba, nemaju noge jer im na nebu ne trebaju, a piju samo nebesku rosu. No, na temelju zapisa Klović nije mogao tako detaljno izraditi sliku rajске ptice u Časoslovu Farnese, već sve upućuje na činjenicu da je pri crtanju ispred sebe imao sâm svlak.

U razdoblju od 15 (ili 17) godina od dolaska Magellanovih svlakova u Europu - 1522., do nastanka Klovićeve ilustracije rajске ptice, u Europu je moglo prispjeti još nekoliko primjeraka svlakova rajskih ptica, ali o tome nema pisanih dokaza. Na taj nas zaključak upućuje Belon (1555.), koji tvrdi kako su već krajem 1540. godine svlakovi rajskih ptica bili često viđeni u tzv. kabinetima čuda (*Kunstkammer*) Europe i Turske krajine. U većem su broju svlakovi rajskih ptica dopremani u Europu tek u 17., a pogotovo u 18. stoljeću, jer se njihovo perje koristilo kao modni detalj i ukras na šeširima i drugim odjevnim predmetima. Stoga možemo pretpostaviti da je upravo jedan od pet Magellanovih svlakova bila velika rajска ptica, *P. Apoda*, koja je poslužila kao model za Klovićevu iluminaciju, i za izradu crteža na tapiseriji „Venerina barka“ Giulija Romana.

Svlakove rajskih ptica izrađivali su domoroci Papua Nove Gvineje i okolnog otočja tako da bi im s utrobom odstranili i noge, kao i kosti glave, a koji put i krila, preparirajući ih na taj način za potrebe svojih rituala i kao amulet za nepobjedivost u bitkama. Takve beznoge ptice stizale su u Europu, u kojoj je mit o rajским pticama bez nogu, u vječnom letu između neba i zemlje, vladao više od 150 godina. Kada je Linnaeus 1758. godine objavio prvi znanstveni opis velike rajске ptice, nazvao ju je znanstvenim latinskim imenom *Paradisaea apoda* na temelju uvažavanja mita prvobitne percepcije ove ptice u Europi gdje „apoda” znači „beznoga”.

Otkriće prvog crteža rajске ptice u boji u Europi

Grafička ilustracija ptice u obliku svlaka koju je srebrenkom¹ nacrtao njemački slikar Hans Baldung Grien (oko 1484/5-1545) između 1522. i 1525. godine,

1 srebrenka - metalna olovka od legure olova i srebra korištena u renesansi (16.st.) kako bi se na analitički način prikazao motiv do najsitnijeg detalja

prva je zabilježena ilustracija rajске ptice (Schulze-Hagen 2003) na tlu Europe. Uz ovaj crno-bijeli crtež stoji tekst koji služi kao legenda za boje ptice, ali je nažalost gotovo potpuno nečitljiv (Massing 2007: 430). Eisler (1995.) smatra da je predložak za ovaj crtež bio jedan od pet Magellanovih svlakova te da najvjerojatnije prikazuje malu rajsku pticu, *Paradisaea minor*, dok je prema Frith i Frith (2010.) to prikaz velike rajске ptice, *P. apoda*. Budući da je Baldung Grien, jedan od najdarovitijih učenika velikog njemačkog slikara i grafičara Albrechta Dürera (1471.-1528.), izradio najmanje dva portreta Karla V., postoji mogućnost da je upravo posredstvom tog kontakta došao do svlaka rajске ptice. Moguće je da je i sam Dürer pribavio svlak, s obzirom da je prijateljevao s Portugalcima i Flamanima, putnicima u Indoneziju i ostale izvaneuropske zemlje, odakle su donosili egzotične prirodine i predmete, ali u tom se slučaju ne bi radilo o Magellanovom svlaku. Dürer je bio jedan od prvih i najpoznatijih renesansnih slikara egzotičnih životinja i oduševljeni sakupljač egzotičnih predmeta pa je tako, npr., u popisu njegove zbirke bilo i perja pod nazivom „Calicut“ (Lach 1970: 17).

Ipak, ovaj Baldung Grienov crtež nije mogao poslužiti Kloviću kao predložak, budući da njegov crtež nije koloriran. Stoga se može jasno zaključiti da je Klovićeva iluminacija rajске ptice u Časoslovu Farnese prvi europski crtež velike rajске ptice, *P. Apoda*, u boji i jedina dosad poznata minijatura s motivom rajске ptice. Kronološki redosljed najranijih ilustracija kojima su europski autori u 16. stoljeću različitim tehnikama prikazivali rajске ptice prikazan je u Tablici 1., uz napomenu da u njoj nisu navedeni crteži rajskih ptica prikazani na prvim geografskim kartama.

Otpribliže u istom vremenskom razdoblju kada Klović iluminira prve stranice Časoslova Farnese na koje smješta crtež rajске ptice, ovaj se motiv pojavljuje i na tapiseriji *Venerina (ili Fortunina) barka*, izrađenoj prema crtežu talijanskog slikara i arhitekta Giulija Romana (c. 1499-1546) u radionici flamanskog majstora Nicolasa Karchera u Mantovi. Tapiserija, datirana oko 1540. godine, pripada ciklusu nazvanom *Puttini (Dječja igra)*, sastavljenom od niza tapiserija izrađenih prema narudžbi braće Gonzaga: Federica II. (1500-1540) i Ercolea (1505-1563) (Brown i Delmarcel 1996: 174-183). Do danas je sačuvano osam velikih tapiserija, od kojih dvije u Poldi-Pezzoli muzeju u Milanu, a ostalih šest u Muzeju Gulbenkian u Lisabonu, čijem fundusu pripada i spomenuta tapiserija s rajskom pticom. Nažalost, originalni crtež Giulija Romana prema kojemu je izrađena ova tapiserija nije sačuvan. Tapiserija *Venerina barka* prikazuje alegorijsku scenu barke s Venerom i kupidima naoružanim lukovima i strijelama pod sjenicom vinove loze. U desnom gornjem kutu na nebu prikazana je velika rajska ptica u letu, kojoj, kao i u slučaju Klovićeve ilustracije, nedostaju noge i krila. Njezino se bočno perje malo više širi za razliku od perja Klovićeve ptice.

Medusobno druženje i prijateljevanje Klovića i Giulija Romana može uka-

zivatı na to da su za svoje ilustracije rajске ptice koristili isti model, odnosno isti svlak. Naime, prijateljstvo Giulija Romana i Klovića spominje već Vasari u svojim *Životopisima* (Vasari 1996: 850). I Romano je, kao i Klović, u vrijeme Pigafettinog posjeta papi boravio u Rimu, naslijedivši od svog učitelja Rafaela, koji umire 1520. godine, velike umjetničke projekte na papinskom dvoru. Stoga je moguće da je Giulio Romano, motiviran kao i Klović, također pribavio svlak rajске ptice kao model za svoj crtež, odnosno pripremu za tapiseriju. Veliku rajsku pticu na tapiseriji kao jednu od prvih ilustracija ove ptice u Europi, izrađenu prema Magellanovom svlaku primjetile su i objavile Ferber Bogdan i Mužinić (2009.).

Četvrti je po redu crtež rajске ptice kojeg je uz tekst objavio Steffan Hamer kao urednik letka "Der Paradyss Vogel" u Nürnbergu, oko 1550. Massing (2007: 430) smatra da je taj crtež nastao svakako prije 1555., to jest, prije Gessnerovog crteža objavljenog u knjizi iz 1551.-1558., jer Konrad Gessner citira Hamerov tekst. Iz crteža se može zaključiti da se najvjerojatnije radi o velikoj rajskoj ptici, *P. apoda*. U letku se također spominje da su Grci zvali pticu *Apodes*.

Peti je prikaz rajске ptice dakle onaj spomenutog švicarskog prirodoslovca Konrada Gessnera koji se pojavljuje u njegovoj knjizi "Historiae Animalium", a koja je izlazila od 1551.-1558. To je grafički prikaz rajске ptice (Frith i Beehler 1998, Simpson 2002, Schulze-Hagen 2003), bez nogu i krila, ali vrlo dugačkog bočnog perja koje na kraju tvori oblik delte. Pretpostavlja se da se radi o maloj rajskoj ptici, *P. minor* (Tablica 1.). Konrad Gessner izradio ju je prema svlaku kojeg je posjedovao Conrad Peutinger (1465.-1547.), slavni humanist i strastveni sakupljač antikviteta iz Augsburga, koji se školovao u Bologni i Padovi te imao jednu od najvećih kolekcija starina na području sjeverno od Alpa. Osim crteža, Gessner je objavio tekst koji mu je poslao Melchior Guilandini (= Melchior Wieldand) iz Padove, koji je tvrdio da je vidio samo dvije mrtve životinje (Massing 2007: 433). Ova je grafika kasnije više puta prenošena u izdanjima različitih autora.

Šestu ilustraciju rajске ptice izradio je Pierre Belon 1555. godine (Frith i Beehler 1998), a za nju, kao i za onu Gessnerovu, Stresemann (1954.) smatra da je izrađena prema usmenoj predaji, tj. prema nečijem kazivanju o izgledu rajске ptice.

Sedmi prikaz, datiran oko godine 1560., izradio je anonimni slikar u akvarelu i gvašu² (Massing 2007: 446; Attenborough 2012: 41) prikazujući isti primjerak u dva položaja, s leđa i srijeda. Massing (2007: 446) navodi da se radi o anonimnom njemačkom slikaru. Iako su neki autori crtež atribuirali Düreru, to je

2 Gvaš je tehnika slikanja vodenim bojama pomiješanim s kredom, prvi put upotrijebljena u doba renesanse (16. st.)

TABLICA 1.

Kronologija prvih ilustracija rajskih ptica u Europi u 16. stoljeću.

? = podatak o autoru ili vrsti rajске ptice nije siguran

Red. broj i godina	Vrsta rajске ptice i tehnika ilustracije	Autor ilustracije	Izvor ilustracije	Daljnji podaci
1. 1522 (25).	<i>Paradisaea minor?</i> Ilustracija srebrenkom	Hans Baldung Grien	Statens Museum for Kunst, Kopenhagen, (Eisler 1995)	<i>P. apoda</i> (Frith i Frith 2010)
2. 1537 (39) 46.	<i>Paradisaea apoda</i> Ilustracija u boji, minijatura	Julije Klović Croatia	“Časoslov Farnese”, Pierpont Morgan Library, (Mužinić i sur. 2009)	
3. c. 1540.	<i>Paradisaea apoda</i> Predložak nije sačuvan Tapiserija: vuna, svileni i zlatni konac	Giulio Romano Nicolas Karcher	Tapiserija u Calouste Gulbenkian Museum, Lisabon, (Mužinić i sur. 2009, Ferber Bogdan i Mužinić 2009)	
4. 1550.- 1555.	Rajска ptica <i>Paradisaea sp.</i>	Steffan Hamer (ur.)	“Der Paradyss Vogel” Schlossmuseum Kupferstichkabinett, Gotha (Massing 2007)	<i>P. apoda?</i>
5. 1551- 58.	<i>Paradisaea minor?</i> Grafička ilustracija Prema svlaku iz kolekcije Conrada Peutingera	Konrad Gessner	“Historiae Animalium” (Frith i Beehler 1998, Simpson 2002) (Massing 2007: 434)	
6. 1555.	<i>Paradisaea minor</i> Ilustracija	Pierre Belon	“L’Histoire de la nature des oyseaux” (Frith i Beehler 1998)	
7. c. 1560.	Rajска ptica prikazana s leđa i trbuha Svlak, akvarel i gvaš <i>P. apoda</i>	Anonymous Anonimni njemački slikar	Graphische Sammlung, Universität Erlangen-Nürnberg (Attenborough i Fuller 2012) (Massing 2007: 437)	

Nastavak TABLICE 1.

8. 1564.	Rajska ptica Ilustracija prema Gessneru	Johannes Sambucus	“Emblemata”, Antwerpen (Massing 2007: 449)	
9. 1567.	Dvije rajske ptice Gvaš ilustracija <i>P. apoda</i>	Conrad Aichler (?)	Statens Museum for Kunst, Kopenhagen, (Eisler 1995) (Massing 2007: 437, Mužinić i sur. 2009)	Odrasli i mladi mužjak <i>P. apoda</i> (Mužinić i sur. 2009)
10. 1575.	Rajska ptica Ilustracija prema Gessneru	Ambroise Paré	“Des monstres et prodiges”, 1575 (Massing 2007)	
11. 1581.	Rajska ptica <i>Paradisaea sp.</i> Amblem	Juan Borja	“Empresas morales”, Prague (Massing 2007: 442, 451)	Najvje- rojatnije prema crtežu Belona i Gessnera
12. c. 1590.	Rajska ptica anomalijuskog izgleda (hibrid?) Akvarel i gvaš na papiru <i>P. minor</i> , mužjak	Zacharius Wehme (?) Zacharius Wehme	Staatliche Kunstsammlungen, Dresden, (Attenborough i Fuller 2012) (Massing 2007: 438)	
13. 1592.	Rajska ptica Amblem	Giulio Cesare Capaccio	“Delle imprese”, Napulj (Massing 2007: 448)	
14. 1595.	Rajska ptica Amblem	Joachim Camerarius	“Symbolorum et emblematum ex volatilibus et incestis desumtorum centuria tertia”, Nuremberg (Massing 2007: 452)	
15. -19. 1599.	Pet rajskih ptica (jedna poznata od Peutingera) Ilustracije	Ulysses Aldrovandi	“Ornithologiae libri XII”	Tri <i>P.</i> <i>apoda</i> ; dvije nepre- poz- natljive ptice (Massing 2007: 437)

mišljenje kasnije napušteno (Lach 1970: 182). Ptica je nacrtana prema svlaku, a radi se o velikoj rajskoj ptici, *Paradisea apoda* (Massing 2007: 446, Attenborough i Fuller 2012: 41-42). Prema sadašnjim saznanjima, ovo je prvi prikaz velike rajske ptice u boji nakon Klovićeva crteža.

Osmi crtež u obliku amblema ilustrirao je Johannes Sambucus u “Emblementa” 1564. U publikaciji o amblemima urednika Christophera Plantina iz Antwerpena (Massing 2007: 440 i 449) u idiličnoj slici krajolika kojim prolazi putnik nebom leti rajska ptica. Latinski tekst koji prati ovu sliku spominje beznogu pticu iz Indije. Isti crtež ponavlja Geoffrey Whitney 1586. uz drugačiji tekst u “Choice of Emblemes and other Devises”, Leiden, pa ga u Tablici 1. ne navodimo.

Deveti crtež prikazuje dvije velike rajske ptice u boji, mužjaka i ženku (Mužinić i sur 2009). To je naturalistički prikaz u gvašu, koji se pod nazivom *Dvije rajske ptice* čuva u Statens Museum for Kunst u Kopenhagenu. Prema potpisu “Master CA, 1567” Eisler (1995: 76) i Massing (2007: 437) pretpostavljaju da se radi o slikaru Conradu Aicheru iz Basela (Massing 2007: 437). Frith i Frith (2010: 177) pak misle da je autor ovih crteža Christopher Amberger. Prikazane ptice nacrtane su prema svlakovima, što se vidi iz oblika njihovih tijela. Vrste su determinirane kao dvije velike rajske ptice, *P. apoda* (Massing 2007: 437; Mužinić i sur. 2009), i to jedan odrasli, a drugi mladi mužjak (Mužinić i sur. 2009). Mladi mužjak je također prikazan s leđa, s perjem jednolične tamnosmeđe boje. Iznad njega stoji naziv “MIRALDO” (Eisler 1995: 43; Massing 2007: 437). Iznad drugog crteža (odraslog mužjaka) koji je u originalu prikazan zasebno, stoji naziv “MERALDA”. Iako ovi nazivi aludiraju da se radi o mužjaku i ženki, zapravo se radi o dva mužjaka velike rajske ptice.

Deseti crtež odnosi se na rajsku pticu koju je Ambroise Paré ilustrirao 1575. prema Gessneru u svojoj knjizi “Des monstres et prodiges” (Massing 2007: 434).

Jedanaesti crtež neprepoznatljiva je vrsta rajske ptice, *Paradisaea sp.* koju je izradio Juan Borja u djelu “Empresas Morales” objavljenom u Pragu 1581. (Massing 2007).

Dvanaesti crtež jedan je od prvih crteža rajske ptice prikazan s anomalijom. Crtež je prema Attenborough i Fuller (2012.) najvjerojatnije izradio Zacharius Wehme, a čuva se u zbirci Staatliche Kunstsammlungen u Dresdenu. Za ovaj crtež Massing (2007: 438) kaže da je to mala rajska ptica (*Paradisaea minor*), potvrđujući autorstvo Zakariasu Wehmeu.

Trinaesti je crtež amblem rajske ptice kojeg je Giulio Cesare Capaccio prikazao 1592. u djelu “Delle imprese” objavljenom u Napulju (Massing 2007: 440, 448).

Četrnaesti crtež amblem je rajske ptice Joachima Camerarius 1595. u djelu “Symbolorum et emblematum ex volatilibus et insectis desumptorum centuria ter-

tia”, objavljenom u Nürnbergu (Massing 2007: 452), uz napomenu da je ovdje teško raspoznatljiva pripadnost rajskim pticama.

Na kraju 16. stoljeća, Ulysses Aldrovandus (1522.-1605.), poznati talijanski botaničar, farmakolog i autor nekoliko enciklopedijskih izdanja oslikava pet “manucodiata” u poglavlju “De manucodiatis”, u djelu “Ornithologiae, hoc est de avibus historiae”, libri XII. vol. I., koje izlazi od 1599. do 1603. On još uvijek vjeruje da te ptice nemaju noge i da dva duža repna pera koriste u izgradnji gnijezda, ali se kritički osvrće te odbacuje napise koji zagovaraju ideju da ove ptice stalno lete i da žive samo od rose jer, po njemu, prisutnost kljuna znači da se hrane kukcima. Uz crteže izrađene prema drvorezima, Aldrovandi (1599.–1603.) donosi i opise vrsta od kojih je jedna (*Manucodiata vulgaris*) ista ona koju je prikazao Peutinger (Massing 2007: 437), te vrlo slična (lijevo za desno) onoj kod Gessnera i Belona (Tablica 1., red. broj 5. i 6.). Za ostale četiri Aldrovandi navodi da su iz talijanskih kolekcija. S današnjeg gledišta tri vrste se mogu identificirati kao velika rajска ptica, *Paradisaea apoda*, dok su druge dvije *Manucodiata secunda* i *M. cirrata* neprepoznatljive vrste (Massing 2004: 437). Aldrovandi tvrdi da je vrstu *M. secunda* vidio u kolekciji Thomasa Cavalleriusa u Rimu dok su podaci za *Hippomanucodiata longa* i *Manucodiata cirrata* pribavljene od Antoniusa Gigasa iz Fossombrona.

Tijekom 16. stoljeća u Europi je naslikano ukupno petnaestak crteža, odnosno gravura s tematikom rajске ptice, s obzirom da su četiri autora (P. Belon, J. Sambucus, A. Paré i U. Aldrovandi) preslikali crtež Gessnera. U istom razdoblju postojalo je još svlakova koji nisu poslužili kao modeli za crteže, a bili su pohranjeni u kabinetima čuda u vlasništvu raznih osoba širom Europe. Klovićeva iluminacija, nastala oko 1537(39). godine, prvi je europski crtež rajске ptice u boji koji je za model imao Magellanov svlak velike rajске ptice i niti jedan drugi crtež, odnosno gravura, nije mu sličan, što se može protumačiti i nedostupnošću Časoslova Farnese u kojem se nalazi, za razliku od kasnijih grafika dostupnih daleko široj publici.

Simbolika Klovićeve rajске ptice

U radu Ferber Bogdan i Mužinić (2009), “Bird Of Paradise Motive by Julije Klović in *The Farnese Hour*”, prikazana je detaljnija ikonografska analiza stranice 6v Časoslova Farnese te je istaknuta povezanost crteža rajске ptice, medaljona s motivom žrtvovanja životinja i teksta *Quem terra pontus aethera - Himna u čast Bogorodici*. S obzirom da su stranice 6v i 7 objedinjene jedinstvenim crtežom pejzaža ispod oba teksta, u prijašnjim su ih studijama Smith (1977), Prijatelj Pavičić (1999) i Voelkle (2001: 64) uglavnom interpretirali kao prikaz motiva Geneze, imajući u vidu prije svega tekst psalma na stranici 7, *Domine, Domi-*

Birds of Paradise

NATURE · ART · HISTORY

CLIFFORD B. FRITH & DAWN W. FRITH

SLIKA 4. Naslovnica knjige “Birds of Paradise, Nature, Art, History”, Frith i Frith, 2012., 370 str.

nus noster - Darežljivost Stvoriteljeva. Međutim, usmjerivši pažnju na simboliku same rajске ptice, ustanovili smo njezinu povezanost s motivom feniksa, mitske ptice prisutne u europskoj literarnoj i likovnoj kulturnoj baštini još od vremena antike. Klovićeva rajска ptica, u kontekstu simbolike feniksa (ptice koja se ponovno rađa), može se protumačiti kao simbol Djevice Marije ili Krista, direktno se referirajući na tekst na stranici na kojoj je prikazana. S druge strane, rajска ptica, odnosno feniks, na tapiseriji Giulija Romana u antičkom kontekstu pred-

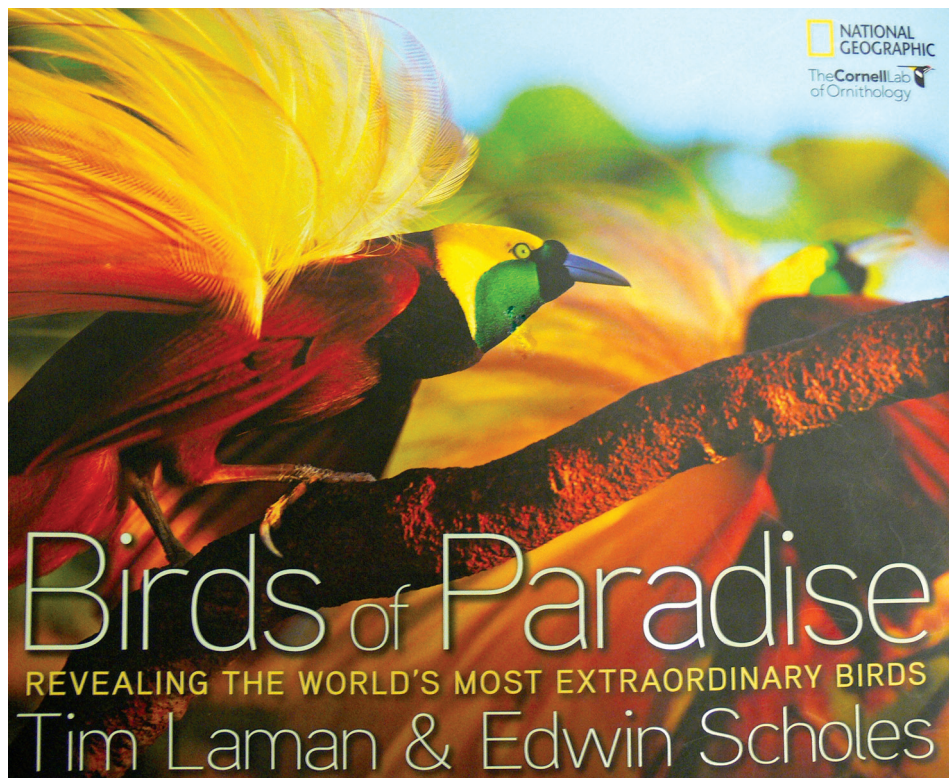
stavlja posvećenje Veneri ili Suncu. U talijanskom krugu umjetnika kao tekstualni predložak za prikaz i simboliku feniksa poslužile su prije svega Ovidijeve *Metamorfoze* čije se prvo talijansko izdanje pojavilo 1497. godine, a drugo već 1522. godine. Rimski pjesnik Publije Ovidije Nazon bio je, naime, najutjecajniji izvor za vizualne umjetnosti, ne samo u renesansi, već kroz čitav srednji vijek (Bull 2005: 17), te stoga nimalo ne čudi podatak da je u popisu Klovićeve imovine, izrađenom nekoliko dana nakon njegove smrti, navedena i knjiga Ovidija “Život i metamorfoze, na talijanskom” (Pelc 1998: 127) gdje se u XV. pjevanju, u stihovima 391 – 407 (Ovidije 1907: 404-405) detaljno opisuje feniks, ptica koja se sama obnavlja i rađa, a hrani se samo kapima tamjana i sokom kardamoma. Kada navrší petsto godina, savije gnijezdo u koje donese nard, cimet i miru, dragocjene začine s Dalekog Istoka, a nakon toga umire. Iz istog se tijela rađa novi feniks, koji gnijezdo s očevim grobom odnese do grada Hiperionova (egipatski Heliopolis) i položi ga u hramu pred vrata. U tom je smislu Klović bio upućen u simboliku feniksa.

Imajući pred sobom prve svlakove rajskih ptica bez nogu, uz popratnu priču domorodaca o nebeskoj ptici koja nikada ne slijeće i hrani se samo nebeskom rosom, u jednom kratkom periodu, dok se intenziviranjem putovanja na Daleki Istok nisu pojavili sljedeći svlakovi s nogama, nekolicina umjetnika poigrala se idejom kako je to zapravo feniks, čudesna ptica s Istoka.

Odjeci istraživačkih rezultata u svijetu

Rezultati dvaju spomenutih multidisciplinarnih istraživanja zapaženi su u međunarodnoj znanstvenoj zajednici te je ubrzo nakon njihova objavljivanja, točnije 19. svibnja 2009., na internetskim stranicama “BBC Earth News” izašao opširan tekst urednika M. Walkera *Masterpiece yields bird secret* (Walker 2009). Tekst uključuje intervju s autoricama ovih otkrića te je popraćen fotografijama. Već sljedeće, 2010. godine, Klovićeva ilustracija, kao prvi europski crtež rajске ptice u boji, ulazi u sveobuhvatni pregled svjetski poznatih australskih istraživača rajskih ptica Clifforda i Dawn Frith u knjizi *Birds of paradise - nature, art, history* (Slika 4.). U poglavlju o najranijim prikazima rajskih ptica posebno se ističe “povijesno izuzetno važna i zanimljiva priča” (Frith i Frith 2010: 175-176) o Klovićevom crtežu u Časoslovu Farnese, uz detaljan opis i ilustracije. Istovremeno, kao novi podatak u pregledu najranije europske povijesti rajskih ptica opisuje se otkriće velike rajске ptice na tapiseriji Giulija Romana, također ilustriranoj u knjizi (Frith i Frith 2010: 172-173). Ova su istraživanja pridonijela da navedena knjiga u svjetskim okvirima postane prihvaćena kao polazište za sva daljnja suvremena istraživanja rajskih ptica i njihove najranije europske povijesti.

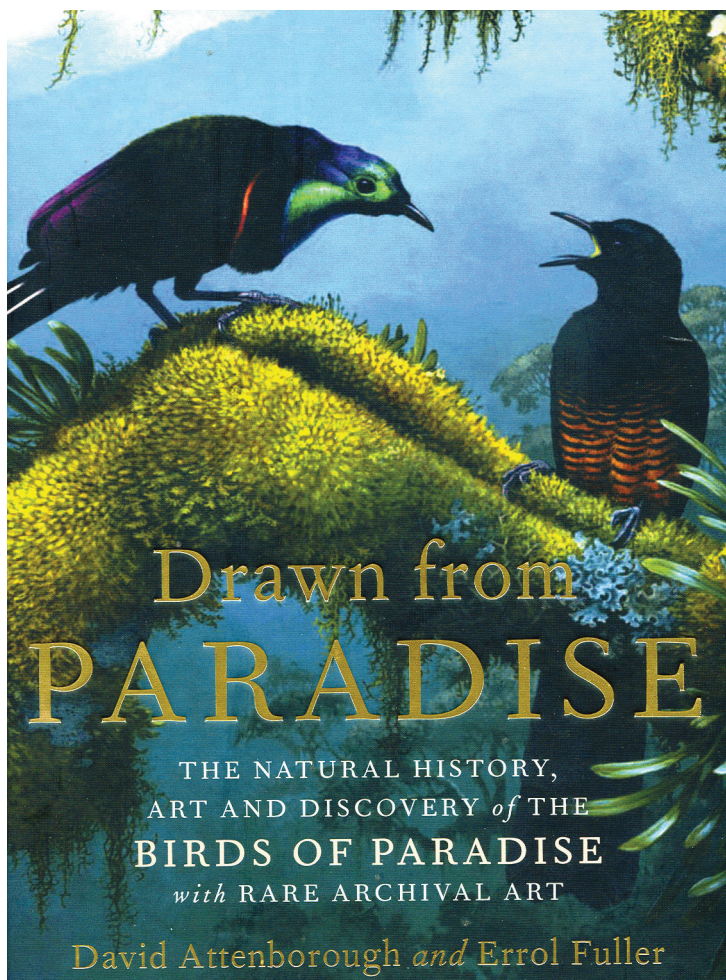
Godine 2012., fotograf Tim Laman i ornitolog Edwin Scholes nakon više

SLIKA 5. Naslovnica knjige “*Birds of Paradise – revealing the world’s most extraordinary birds*”, Laman i Scholes, 2012., 227 str.

godina terenskog istraživanja i fotografiranja svih 39 vrsta rajskih ptica objavljuju knjigu *Birds of Paradise – revealing the world’s most extraordinary birds* (Slika 5.). Iako je ova knjiga u izdanju National Geographica velikim dijelom orijentirana na fotografije ptica u prirodi, i ovi su autori smatrali potrebnim uvrstiti Julija Klovića i Giulija Romana u poglavlje o povijesti otkrića rajskih ptica (Laman i Scholes 2012: 36). Uz tekst, svojom veličinom dominira upravo Klovićeva ilustracija, odnosno čitava stranica 6v Časoslova Farnese.

Sljedeća knjiga iste tematike je *Drawn from Paradise* (Slika 6.) poznatog britanskog prirodoslovca i autora brojnih BBC-evih dokumentarnih emisija, Davida Attenborougha, koju je u suradnji s Ervinom Fullerom, piscem i umjetnikom, objavio 2012. godine (Attenborough 2012). Zasnovana kao kulturna povijest rajskih ptica, knjiga predstavlja povijesni prikaz umjetničkih crteža i slika rajskih ptica. U tom kontekstu navedena je i Klovićeva ilustracija, te autori ističu da se radi o hrvatskom umjetniku Giuliju Cloviju. Ipak, autori su propustili spomenuti i prikazati tapiseriju Giulija Romana.

SLIKA 6. Naslovnica knjige “Drawn from Paradise – the natural history, art and discovery of the Birds of Paradise with rare archival art” autora Attenborough i Fuller, 2012., 255 str.

Isto tako, rezultati istraživanja Mužinić i sur. (2009) te Ferber Bogdan i Mužinić (2009.), ukratko su prikazani u poglavlju Valerije Macan Lukavečki “Nova saznanja o Jurju Juliju Kloviću” (Macan Lukavečki 2012: 76) u katalogu velike retrospektivne izložbe “Julije Klović, najveći minijaturist renesanse”, održane u galeriji Klovićevi dvori u Zagrebu u razdoblju od 8. studenog 2012. do 20. siječnja 2013. godine.

Daljnja istraživanja Časoslova Farnese

Časoslov Farnese sa svojom iluminacijom rajske ptice predstavlja trajan izvor novih spoznaja povijesnih okolnosti o dobu Klovićevog stvaranja i utjecaja takvih okolnosti na duh i inspiraciju samog umjetnika. Ovdje po prvi puta donosimo rezultate daljnjih istraživanja povezanosti Klovića, rajske ptice i feniksa kroz interpretaciju jednog soneta. Naime, osim Julija Klovića i Giulija Romana, još je jedan umjetnik iz istog umjetničkog kruga upotrijebio motiv feniksa i povezao ga s rajskom pticom. U knjizi *Fontes Clovianae – Julije Klović u dokumentima svoga doba* (Pelc 1998: 13), u poglavlju o sonetima suvremenika posvećenih Kloviću navodi se sonet Francesca Marie Molze (1489-1544), prvi put objavljen 1545. godine. Molza je, naime, također djelovao pod patronatom kardinala Alessandra Farnesea i prijateljevao s Klovićem do svoje smrti 1544. godine. Ovdje usporedno donosimo talijanski original soneta pod brojem CI (Molza 1808: 167) i slobodni prijevod akademika Tonka Maroevića (Pelc 1998: 15):

Da la piu ricca vena il piu pregiato
Oro ritrova, e da piu colti e lieti
Orti le rose, e puri gigli mieti
Dal piu riposto, e rugiadoso prato.
Quest' insieme confusi il viso amato,
Faran, che in parte ornar non ti si vieti,
E l' gran desir, saggio Pittore, acqueti,
Che per si alta cagione al cor t' e nato.
Indi cinnamo, e nardo, e cio, che pasce
Nel suo piu vago, ed odorato seno
L'unico augello, in dargli spirto accogli.
Ma piu tosto, che l' tuo ivi non lasce,
Giulio, temo io, perocche in quel bel seno
Mirar senza morir Amor ne toglia.

Najčišće zlato ti iz žile vadi
Ponajdublje, nek ruže budu brane
Iz krasnog vrta, potraži ljiljane
Na najrosnijoj najdaljoj livadi.
Smiješani, oni svi će se uskladiti
Jer drago lice resiti ti ne brane,
Slikaru mudri, moći su ti dane
Žudnju utažiti, djelo višnje raditi.
Dodaj lavandu, rumen, što god pije
Jedina ptica koja radi pašu
Duh krijepeč, grudi na mirisne sleti.
Al pazi duh tvoj da ne klone prije,
Julije, prijetnje Amora me plaše,
Jer grudi te tko motri, taj će mrijeti.

U sonetu pjesnik potiče slikara (tj. Klovića) da upotrijebi zlato i najljepše cvijeće kako bi naslikao portret njegove žene (Pelc 1998: 14), uz to mu savjetuje da doda bilje koje pije "jedina ptica koja radi pašu... grudi na mirisne sleti". Iako prevoditelj ovdje, slobodno prepjevavajući sonet, navodi "lavandu i rumen", u originalu stoji "cinnamo e nardo", odnosno cimeti i nard, biljke koje uz miru, feniks nosi u svoje posljednje počivalište. Jedinstvena ptica koja slijeće na grudi kako bi pasla, asocira na rajsku pticu za koju se, u vrijeme pisanja soneta, još uvijek vjeruje kako nema nogu. Moguće je pretpostaviti kako se i ovdje radi o ptici koja je nadahnula Molzine prijatelje i suvremenike, Julija Klovića i Giulija

Romana. Tako je nekoliko talijanskih umjetnika u vrlo kratkom razdoblju prve polovice 1540-tih godina dobilo nadahnuće istom intrigantnom i rijetkom pticom, koja ih je, donijevši dah Novoga svijeta, potaknula na jedinstvena likovna i literarna umjetnička djela.

Zaključak

Časoslov Farnese jedno je od onih književno-umjetničkih djela koja predstavljaju nepresušni izvor novih spoznaja. U novom istraživačkom pristupu koji je objedinio prirodoslovnu i humanističku struku otkriveno je da je Kloviću model za rajsku pticu iluminiranu na stranici 6v Časoslova Farnese bio svlak velike rajске ptice, *Paradisaea apoda*, kojeg je Magellanova posada po povratku sa svog puta oko svijeta donijela u Europu. Nakon prvog crteža rajске ptice u Europi kojeg je izradio Hans Baldung Grien, Klovićeva iluminacija prvi je crtež u boji s motivom rajске ptice, a istovremeno i prvi i jedini primjer izveden u minijaturi. Ovo otkriće doprinosi povijesti o trgovini rajskih ptica u Europi te pomiče vremenske granice njihove prisutnosti u europskoj umjetnosti povezujući Klovića s Magellanovim putovanjem. Rezultati ovih saznanja vrlo su brzo odjeknuli u svijetu. Slike i tekst pojavili su se na BBC-ovim internetskim stranicama te u trima knjigama: jednoj objavljenj u Australiji - autora Clifforda i Dawn Frith, drugoj u Sjedinjenim Američkim Državama - autora Tima Lamana i Edwina Scholesa, te u Europi - autora Davida Attenborougha i Ervina Fullera. Time je u središte pozornosti najšire javnosti došlo djelo Časoslov Farnese, kao i sam autor njegovih iluminacija, najpoznatiji minijaturist renesanse hrvatskog podrijetla, Julije Klović Croatia.

Časoslov Farnese i dalje predstavlja izvor za nova istraživanja. Jedno od takvih je analiza soneta kojim pjesnik F. M. Molza upućuje Klovića kako naslikati portret njegove žene, a iz kojeg se nazire simbolička povezanost rajске ptice i feniksa.

LITERATURA

1. Aldrovandi, Ulisse. 1599-1603. *Ornithologiae, hoc est de avibus historiae, libri XII*. Vol. I. Bologna.
2. Alexander, Jonathan J.G., ur. 1994. *The Painted Page – Italian Renaissance Book Illumination 1450-1550*. - katalog izložbe. Munich, New York: Prestel.
3. Attenborough, David; Fuller, Errol. 2012. *Drawn from Paradise. The natural history, art and discovery of the birds of paradise with rare archival art*. New York: Harper Design.
4. Badurina, Anđelko, ur. 1985. *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost.
5. Begović, Miroslav, ur. 2001. *Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića*. Zagreb, Graz: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

6. Belon, Pierre. 1555. *L'Histoire de la nature des oyseaux*. Pariz.
7. Brown, Clifford M.; Delmarcel, Guy. 1996. *Tapestries for the courts of Federico II, Ercole and Ferrante Gonzaga 1522-1563*. Seattle, London: College Art Association, University of Washington Press.
8. Bull, Malcolm. 2005. *The Mirror of the Gods – Classical Mythology in Renaissance Art*. London, Penguin Books.
9. Coates, Brian J. 1990. *The Birds of Papua New Guinea - Volume II*. Alderley, Queensland: Dove Publication.
10. Eisler, William. 1995. *The Furthest Shore—Images of Terra Australis from the Middle Ages to Captain Cook*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Ferber Bogdan, Jasenka; Mužinić, Jasmina. 2009. Bird Of Paradise Motive by Julije Klović in The Farnese Hours. *Journal of the Iconographic Studies (IKON)* 2, str. 297-304.
12. Frith, Clifford B.; Beehler, Bruce. 1998. *The Birds of Paradise Paradisaeidae*. Oxford, New York, Tokyo: Oxford University Press.
13. Frith, Clifford B.; Frith, Dawn W. 2010. *Birds of Paradise. Nature, Art, History*. Malanda, Queensland, Australia: Frith & Frith.
14. Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1878. *Jure Glović prozvan Julijo Klovio, hrvatski sitnoslikar*. Zagreb: Naklada Maticice hrvatske.
15. Lach, Donald F. 1970. *Asia in the Making of Europe. Vol. II. A Century of Wonder. Book One: The Visual Arts*. Chicago, London: University of Chicago Press.
16. Lach, Donald F. 1994. *Asia in the Making of Europe, Volume I. The Century of Discovery. Book One*. Chicago, London: University of Chicago Press.
17. Laman, Tim; Scholes, Edwin. 2012. *Birds of Paradise: Revealing the World's Most Extraordinary Birds*. Washington: National Geographic Society.
18. Macan Lukavečki, Valerija. 2010. *Giorgio Giulio Clovio, ovvero l'ultima grande stagione dell'arte della miniatura - doktorska dizertacija*. Rim, Pontificia Università Gregoriana, Facoltà di Storia e Beni Culturali della Chiesa.
19. Macan Lukavečki, Valerija. 2012. Nova saznanja o Jurju Juliju Kloviću. U: Poklečki Stošić, Jasminka, ur. *Julije Klović – najveći minijaturist renesanse*, katalog izložbe. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, str. 71-77.
20. MacDonald, Deanna. 2002. Collecting a New World: The Ethnographic Collections of Margaret of Austria. *The Sixteenth Century Journal*, 33/3, str. 649-665.
21. Mason, Peter. 2007. Americana in the Exoticorum libri decem of Charles de l'Ecluse. U: *Carolus Clusius in a new context: cultural histories of Renaissance natural science – III*. Amsterdam: Edita Publishers, Royal Dutch Academy, str. 195-219.
22. Massing, Jean Michel. 2007. *Studies in Imagery. Vol. II: The World Discovered*. The Pindar Press, London, str. 425-457.
23. Molza, Francesco Maria. 1808. *Poesie di Francesco Maria Molza: colla vita dell'autore scritta da Pierantonio Serassi*. Milano: Dalla Societa Tipografica de' classici Italiani.
24. Mužinić, Jasmina; Ferber Bogdan, Jasenka; Beehler, Bruce. 2009. Julije Klović: the first colour drawing of Greater Bird of Paradise Paradisaea apoda in Europe and its model. *Journal of Ornithology* 150/3, str. 645-649.
25. Mužinić, Jasmina; Ferber Bogdan, Jasenka; Zaradija Kiš, Antonija. 2012. Rajska ptica: od vizualne percepcije u Klovićevu Časoslovu Farnese do simbolične predodžbe Raja kroz egzemple, 419-447. U: Marjanić, Suzana, Zaradija Kiš, Antonija, ur. *Književna životinja, Kulturni bestijarij 2*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku.
26. Ovidije, Publije Nason. 1907. *Metamorfoze*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 404-405.

27. Pelc, Milan, ur. 1998. *Fontes Clovianae*. Zagreb: Matica hrvatska.
28. Perez de Tudela, Almuđena. 2000. Documenti inediti su Giulio Clovio al servizio della famiglia Farnese. *Aurea Parma* 5-6, str. 281-307.
29. Pigafetta, Antonio. 1956. *Relazione del primo viaggio intorno al mondo*. Milano: Istituto editoriale italiano. Dostupno na URL: <http://www.intratext.com/ixt/ITA1688/>. Pristupljeno: 30.1.2014.
30. Prijatelj Pavičić, Ivana. 1997. Prilog poznavanju Časoslova Farnese. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 21, str. 39-48.
31. Prijatelj Pavičić, Ivana. 1999. *Julije Klović. Ikonografske studije*. Zagreb: Matica Hrvatska.
32. Schulze-Hagen Karl; Steinheimer, Frank; Kinzelbach, Ragnar; Gasser, Christoph. 2003. Avian taxidermy in Europe from the Middle Ages to the Renaissance. *Journal für Ornithologie* 144/4, str. 459-478.
33. Simpson, C. 2002. The Bird of Paradise. Gang-gang online, April 2002. News from the Camberra Ornithologists Group Inc. Dostupno na URL: <http://canberrabirds.org.au/gg02apr.htm>. Pristupljeno: 13.2.2014.
34. Smith, Webster, ur. 1976. *Das Farnese Stundenbuch*. München: Prestel Verlag.
35. Smith, Webster, ur. 1977. *The Farnese Hours*. New York: George Braziller.
36. Stresemann, Ervin. 1954. Die Entdeckungsgeschichte der Paradiesvögel. *Journal für Ornithologie* 3/4, str. 263–291.
37. Vasari, Giorgio. 1996. *Lives of the Painters, Sculptors and Architects, Volume 2*. New York, Toronto: Alfred A. Knopf.
38. Voelkle, William M. 2001. Časoslov Farnese: “Maraviglia di Roma” (Čudo Rima). U: Begović, Miroslav, ur. *Časoslov Farnese s minijaturama Julija Klovića*. Zagreb, Graz: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 9-128.
39. Walker, Matt. 2009. *Masterpiece yields bird secret*. BBC Earth News. Dostupno na URL: http://news.bbc.co.uk/earth/hi/earth_news/newsid_8057000/8057195.stm. Pristupljeno: 2.2.2014.

Summary

Jasenka Ferber Bogdan, Jasmina Mužinić
THE SIGNIFICANCE OF FARNESE HOURS IN THE EUROPEAN PORTRAYALS
OF BIRD OF PARADISE DURING THE 16TH CENTURY

Farnese Hours is a prayer book which was illustrated in Rome by the well – known Croatian miniaturist Julije Klović, during the time period between 1537(39) and 1546, as ordered by his benefactor, cardinal Alessandro Farnese, and it is kept today in Pierpont Morgan Library, in New York. Even though the artistic value of this Renaissance artwork has been recognized already during the time of its creation, it was only after the reprinted edition in 2001, which was published by Croatian Academy of Science and Arts Zagreb, has it become more available to the wider cultural and scientific public.

Farnese Hours up to this day remains a well – researched topic, from the aspect of stylistic and iconographic expression. All of the miniatures are described in detail, and among them, a bird of paradise from the page 6v is only mentioned in passing. However, most of these products of research have remained in the field of particular professions, and only through interdisciplinary approach, which has included visual, cultural - historic

and ornithological aspects, was possible to reinterpret this illustration, and to precisely determine the ornithological type – Great Bird of Paradise *Paradisaea apoda*. The results of these research have contributed to the new findings regarding the history of the first taxidermic prototypes of birds of paradise in Europe, to study of the link between the motif of the bird of paradise with the phoenix bird and to understanding the interpersonal relations of historical figures of Klović's circle of artists, rulers and powerful church figures. And so, these findings in form of picture, text and interviews with the authors have already been displayed on the internet web – site of the BBC's "Earth News", hosted by Mat Walter, and the motif of Klović's bird of paradise has gained its place in several publications of the distinguished researchers of birds of paradise, such as the books of authors Clifford and Dawn Frith from 2010, and two books from 2012 – authored by Tim Laman and Edwin Scholes, and sir David Attenborough and Errol Fuller. Also, the results of these research attempts are shown in the catalogue of the exhibition "Julije Klović, the greatest miniaturist of the Renaissance", that was organized in Zagreb, in the late 2012.

Keywords: Farnese Hours, Giulio Clovio, bird of paradise, phoenix, multidisciplinary research